

Рецензия

ОТ

ПРОФ. Д-Р СИМЕОН ЕВСТАТИЕВ ЕВСТАТИЕВ

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Катедра „Арабистика и семитология“

Професор по 2.2. История и археология

(История на арабския свят и исляма)

За дисертационния труд на

АЛЕКСАНДЪР НИКОЛАЕВ АЛЕКСАНДРОВ

На тема:

„Идеологията на ислямизма в Пакистан по време на управлението на ген. Зия Ул Хак (1978–1988)“

За придобиване на научната и образователната степен

„доктор“ по професионално направление 3.3. Политически науки

Нов български университет (НБУ)

Значимост на изследвания проблем

Дисертацията на Александър Александров е посветена на тема с голяма научна значимост, която има и пряко отношение към важни проблеми на съвременната социална практика, доколкото модерният ислямски политически активизъм, определен като „ислямизъм“ или „политически ислям“, не слиза от дневния ред както в държави с мюсюлманско мнозинство от населението, така и в страни, където изповядващите тази вяра са малцинствени групи. През последните десетилетия нараства необходимостта от задълбочено разбиране на ислямския фактор в политиката, международните отношения и регионалното развитие в различни краища на света, сред които е и Южна Азия. „Особеният случай“ Пакистан е показателен за ролята на исляма при формирането на политическите идентичности. В тази страна определящите се на първо място като мюсюлмани, а едва след това по етнически признак, са абсолютно мнозинство – между 79 и 87% от населението според различни проучвания (за разлика например от Египет, където на първо място като мюсюлмани се идентифицират 59% от населението). Според Абу Ала ал-Маудуди (1903–1979), един от най-влиятелните идеолози на ислямизма в Индия и Пакистан и основател на най-голямата мюсюлманска организация в Азия – Джамаат-и ислами („Ислямско общество“ или „Ислямска общност“), ислямът е единствената идеология, която може да залегне в основата на „световна държава“. Така ислямизмът в страни като Пакистан е явление, което повдига редица теоретични и практически въпроси около ролята на исляма в обществото, политиката, правото и международните отношения.

Точно формулирани цели и задачи на дисертацията

Александър Александров определя своята цел като „очертване и анализ на ислямизма като водеща политика в Пакистан преди, по време и след управлението на ген. Зия, както и неговото влияние не само в Пакистан, но и в целия регион“ (с. 8). Изборът на конкретен исторически период, свързан с управлението на Зия Ул Хак (1978–1988), както и фокусът върху Пакистан и региона, изглеждат добре обосновани. Те позволяват да бъдат изпълнени основните изследователски задачи (с. 9), гравитиращи не само около корените на ислямизацията и превръщането на ислямизма в крайъгълен камък на пакистанската държавна политика при управлението на ген. Зия Ул Хак, но засягат и ролята на тези процеси в по-широкия контекст на регионалните (Индия, Бангладеш, Афганистан) и трансрегионалните отношения (Саудитска Арабия, Иран), както и на световната политика (Съединените щати в противовес на Съветския съюз). Така се очертава интересен и важен разказ за развитието на Пакистан в една широка рамка от неговото възникване до осемдесетте години на XX в., когато Вашингтон заедно с Рияд и правителството в Исламабад се опитват да създадат трудности на Съветския съюз, насърчавайки ислямизацията в региона, а един от страничните продукти на тази прокси война е възникването на Ал-Каида.

Доколкото призма на изследването е ислямизмът, дисертантът е предприел опит да отчете при неговото дефиниране становищата на учени от различни дисциплини – специалисти по исляма, социолози и политолози. В така възникналата амалгама обаче има известна неяснота, двусмислие и противоречивост. От една страна, ислямизмът е определян като модерно явление, а от друга се представя като „стар колкото и самата ислямска религия“ (с. 5). От една страна той се основава на ислямските принципи, а от друга е дефиниран от Александър като „отклонение от същинските норми на исляма“, които според дисертанта ислямизмът „тълкува погрешно“. Подобно вземане на страна във вътрешноислямски спорове (кое е „правилно“ и кое „грешно“) не е задача на академичния изследовател, защото смесва идеята за максимално обективно изследване (по Вебер) с активистки позиции извън целите на науката. Ислямизмът е модерно явление, възникнало с цел връщането на шариата (нормативния ислям, исляма като закон) в законодателството и политиката. Наличието на такъв ислямизъм (или политически ислям, доколкото следва политическа програма) не означава, разбира се, че от самото си възникване през VII в. сл.Хр. ислямът не е политическа религия. Нормативната обвързаност на религията и политиката в исляма го прави коренно различен от християнството или будизма, с които обаче дисертантът го смята за твърде сходен (срв. с. 27).

Степен на познаване на състоянието на проблема и съответствие на използваната литература

Дисертацията свидетелства, че нейният автор има задълбочени знания за историята и политическото развитие на Пакистан в един по-широк регионален и международен контекст. Александър Александров демонстрира добро познаване на основната изследователска литература за отделянето на Пакистан от Индия и за неговото политическо, икономическо и социално развитие. Налице е умение научните изследвания за Пакистан и региона да бъдат обвързани по уместен начин с разнородни аспекти на проблематиката. Добро впечатление прави например анализът на периода на Студената война, на ядрената политика на ген. Зия Ул Хак или отражението на войната в Афганистан. Привлечени са релевантни източници за значението на армията, социалното и икономическото разслоение в Пакистан и дори ролята на наркотрафика. Социалните аспекти на изследването през призмата на анализирания процес на ислямизация биха се обогатили, ако дисертантът бе привлякъл в анализа си релевантна литература, посветена на скритото социално разслоение.

Дисертацията предлага също задълбочен и изчерпателен анализ по въпроси, свързани с дейността на принципно светския Мохамед Али Джина, чието насърчаване на ислямизацията е на пръв поглед парадоксално – това е още по-силно изразено впоследствие при Зулфикар Али Бхуто. Джина трудно може да се сравнява с Ататюрк, както Александров се опитва да съпоставя (с. 60), защото Мустафа Кемал е радикален секуларист и не само не насърчава исляма като политическа идентичност, но се стреми да маргинализира обществената му роля, доколкото това е възможно. Социалната структура в Пакистан обаче, за разлика от тази в модерна Турция, е различна не само поради редица нюанси в историята на исляма, а и в резултат на унаследената от индийската политическа култура кастова система, спомената от дисертанта бегло само веднъж във връзка с Джина (с. 55). Много страни със суннитско мнозинство имат немюсюлмански или сектантски малцинства като християни или шиити. Случаят Пакистан обаче е специфичен и с това, че части от населението в него са изключени от мюсюлманския мейнстрийм или не чувстват принадлежност към него по причини, произтичащи от социалната стратификация. Причината за това е, че институцията на кастите остава жизнена и устойчива въпреки враждебно настроената към нея религиозна среда.

По отношение на използваните в дисертацията научни трудове по проблемите на исляма и ислямизма би могло да се желае още много. Без да споменавам липсата на индикации за познаване на основна референтна литература от областта на западното ислямознание (ако такава бе ползвана, нямаше да четем странни формулировки като тези

за „традициите на Пророка“ на с. 19 или за „наредбата Zina“ на с. 112), тук ще отбележа само, че липсват каквито и да са позовавания дори на някои от най-утвърдените изследователи на исляма и ислямизма в Пакистан. Не са привлечени например публикации на изтъкнатия принстънски учен Мухаммад Касим Заман. Заедно с други негови трудове книгата му за историята на исляма в Пакистан (Muhammad Qasim Zaman, *Islam in Pakistan: A History*, Princeton & Oxford, Princeton University Press, 2018) би могла да послужи както за базисната научна ориентация на Александър Александров в разглежданата от него тема, така и за самата концептуализация на определени аспекти от дисертацията.

Що се отнася до регионалните и трансрегионалните аспекти на проблематиката, свързана с Афганистан и движението на талибаните, дисертацията се позовава на политически анализи от типа на *policy papers*, което е допустимо като допълнителен акцент в анализа, стига в него да са привлечени и утвърдени академични трудове като тези на Барнет Рубин (Barnett R. Rubin, *Afghanistan from the Cold War through the War of Terror*, Oxford: Oxford University Press, 2013; idem, *The Fragmentation of Afghanistan: State Formation and Collapse in the International System*, New Haven & London: Yale University Press, [1995] 2002). Дисертантът използва обилно публикации на социолози като Оливие Роа, което също е съвсем обосновано, но недостатъчно. Необходимо е било да се приложи и по-голяма доза критичност при ориентацията в научната литература. Активистките текстове с публицистичен характер на иначе популярни автори като Джон Еспозито например не би следвало да преобладават пред пряко свързаната с обекта на изследването научна литература.

Коректност при цитирането на представителен брой автори

Въпреки изтъкнатото в предходния параграф Александър Александров е съумял да привлече представителен брой изследвания и въз основа на своята интуиция в политическите науки е успял да ги свърже по релевантен спрямо темата начин. Бих препоръчал тяхното представяне в Увода да не бъде така описателно, а да е вплетено в научните дискусии и тези, характерни за състоянието на изследванията по темата, за да може дисертантът да открие и различното, което предлага в съпоставка с тези автори.

Наличие на обоснован и разработен теоретичен модел на изследването

Според описанието на подхода в самата дисертация той съчетава „политологическия анализ“ с „исторически анализ“ (с. 9–10). Намирам модела за интердисциплинарен, а дисертантът би могъл да го разясни по-подробно, като обясни ролята на религиозните и културно-историческите фактори в съвременната политика.

Съответствие на избраната методология и методика на изследване с поставената цел и задачи на дисертационния труд

Дисертацията се стреми да постигне поставената цел въз основа на релевантна методология, разгърната в добре обоснована и последователно отстоявана структура, отговаряща на изследователските задачи. Първа глава „разяснява“ ислямизма и въвежда пакистанската проблематика, втората се фокусира върху историческите особености на периода, в който ген. Зия Ул Хак управлява, а третата класифицира факторите за разпространение на ислямизма, за да може в четвъртата последна глава да се очертаят и последиците в една по-обща регионална рамка.

Наличие на собствен принос

Предложената в автореферата справка за приносите (с. 26–7) е много подробна, въпреки че по същество е по-скоро резюме, формулиращо кратки описания на някои от основните теми, проблеми и изводи на дисертацията. В този смисъл споменатото в списъка от т. 2 до т. 8 не представя никакви оригинални приноси на дисертацията, доколкото всичко това, макар и присъстващо в нейния анализ, вече е направено от други изследователи.

С оглед на това приемам с известни уговорки най-вече формулировката на т. 1, според която основният принос на труда се отнася до „българската наука“. Уговорките произтичат от това, че в науката по принцип няма национални граници. И все пак, както подчертава Игнац Голдциер (1850–1921), един от бащите на наследилото класическата европейска ориенталистика модерно западно ислямознание като интердисциплинарно поле: „Науката няма отечество, но ученият има“.

От тази гледна точка дисертацията повдига въпроси, които са малко изследвани сред българските учени. Засягайки ги пред българска академична аудитория, в своята дисертация Александър Александров проявява лично участие при подредбата на материала и успешно предлага свои акценти в неговото осмисляне. Дисертационният труд свидетелства за добра обща подготовка на дисертанта в областта на политическите науки, а приложеният към процедурата автореферат на дисертацията като цяло отразява нейното съдържание.

Въздействия на дисертационния труд върху външната среда

Не бих могъл да дам оценка по същество за самото съдържание на публикациите, споменати на с. 27 в автореферата, доколкото на научното жури не са предоставяни копия от тях, а до този момент не познавам дисертанта и неговата работа. Ако се съди обаче по

заглавията и описанието на тези публикации, те са отпечатани главно в Електронния архив на НБУ, а една от статиите е издадена в утвърдено научно списание (*Балканистичен форум*), и в този смисъл са напълно относими към интересите на Александър Александров и текста на неговата дисертация. Не ми е известно, а и това не е посочено в предоставените материали по защитата, публикации на дисертанта да са използвани и цитирани от други автори.

Мнения, бележки и препоръки

На моменти дисертацията има вид на недовършена чернова – наброски, които се нуждаят от финализиране. Не напълно завършено е и академичното оформление на текста заедно с неговия научен апарат. Нерядко е проблематичен начинът на позоваване, например на с. 20, 256 и др., където се цитира мнение на един автор – в случая френския социолог на исляма Оливие Роа, но позоваването е всъщност на друг изследовател – известния със своята публицистична и активистка дейност джорджтаунски професор Джон Еспозито. Арабските/мюсюлманските имена, освен че твърде често са погрешно изписани (например Кхалид, а на други места направо Калид вм. Халид, Кхан вм. Хан и мн. др.), „за по-сигурно“ често се предават направо с техни аналози на латиница в квадратни скоби (*sic!*), копирани очевидно от използваните англоезични вторични източници (напр. с. 24–25, 67 и др.).

Последното е абсолютно недопустимо по принцип, но особено при положение, че и в българската научна литература отдавна са налице цели монографии, които засягат възгледите на споменатите тук по такъв странен начин мюсюлмански реформисти Джамал ад-Дин ал-Афгани, Мухаммад Абду и Рашид Рида. Сред наличните трудове ще спомена само неизползваните в настоящата дисертация книги на Йордан Пеев като *Ислямът доктринално единство и разноликост* (София, 1982) или *Съвременният ислям* (София, 1999), както и някои цитирани от дисертанта монографии, ползвани от него обаче очевидно само по препечатани кратки откъси от тях, публикувани онлайн (срв. например с. 30, бел. №61). За сметка на това Александър Александров се позовава на възприети от него като академично авторитетни анализи от медиен тип, циркулиращи в българската онлайн публичност, но всъщност вече недостъпни и в интернет, а оттук – и трудно проверими като качество (срв. с. 22, бел. №34). Запознаването на дисертанта просто като читател с наличната и на български език научна литература в областта на ислямската история и култура щеше да предотврати изобилието в текста на будещи недоумение дефиниции и съждения като срещаните в параграф 1.4. „Ролята на исляма“.

На с. 65 например се съдържат исторически и доктринално неверни твърдения за ранния ислям и ранната мюсюлманска държавност, като първият халиф Абу Бакр е описан като „спътник и тъст“ на пророка Мухаммад. Ако се бе задълбочил в смисъла на това „спътничество“, а не се бе опирал само на лесно излизащи с търсачката на Гугъл масови енциклопедии на английски език, дисертантът щеше да разбере, че Абу Бакр принадлежи към групата най-близки сподвижници (*сахаба*) на Мухаммад. „Сподвижниците“ са базисен термин, който се употребява отдавна както в българското академично ислямознание и арабистиката, така и сред самите мюсюлмани в България. Сподвижниците (*сахаба*) са част от първите три поколения в исляма и тяхната дейност е парадигматична за опита на ранната ислямска религиозно-политическа общност (*умма*), която е идеал и образец за обществено-политическо устройство за много от съвременните ислямисти, които Александър Александров споменава в своята дисертация.

В тази връзка цели сегменти от историческото описание изобилстват от грешки и показват пропуски в знанията на дисертанта за базисни събития и емблематични фигури от ислямската история, пряко свързани с анализа на ислямизма като съвременно явление. Това важи за Абасидската династия, определена като „трети халифат“ (вероятно защото в източника, откъдето е взето съждението се е имало предвид, че се появява след „праведните халифи“ и Умайядската династия, но всъщност е втората, а не третата мюсюлманска династия). Неуместно е и позоваването на изтъкнатия средновековен книжовник Ибн Кутайба (поч. 889) – не само защото е неясно като концептуализация, но и понеже реферира към арабско издание, което дисертантът едва ли е ползвал в оригинал. Споменатият мюсюлмански законовед от шафиитската школа Абу ал-Хасан ал-Мауарди (поч. 1058), който анализира идеята за халифата, е подробно разглеждан и в научни трудове на български език, в някои от които са преведени от арабски език и пряко свързани с темата на дисертацията откъси от негови съчинения.

Самото географско и геополитическо понятие Близък изток се изписва в дисертацията неправилно – „Близък Изток“ (с. 14, 69 и мн. др.). Под влияние на английския език неправилно с главна буква се предават и понятия като „ислямизъм“. В дисертацията изобилстват печатни грешки от най-различно естество – дори и в заглавията на главите и параграфите в самото Съдържание (напр. при IV глава). Странно изглежда и предлаганото идиосинкретично изписване „уллема“ – то нито отговаря на възприетото от арабистите ислямоведа понятие улеми (от араб. *‘алим*, мн.ч. *‘улама*), нито на утвърдената сред някои османисти практика да говорят за „улемата“, имайки предвид религиозните учени, принадлежащи към йерархията на улемите в Османската империя.

Когато се разясняват ключови за изследването понятие, би било уместно това да става в основния текст, а не с огромни бележки под линия, въвеждащи определения за идеология (с. 24, бел. №40) или *developmentalism* (пояснен на с. 70 в бел. №218 така, без да се дава термина на български език). Проблематично тук е и самото номериране на бележките под линия – то започва от №1 на с. 5 до №913 на с. 261 от дисертацията. Логично е тази номерация да бъде разделена по глави или параграфи. Многобройните академични и езикови проблеми от подобно естество значително понижават качеството на така предложения текст и неговия научен апарат.

От една страна, така предложената дисертация във всеки случай показва недвусмислено, че нейният автор не е историк на Близкия изток, Централна и Южна Азия или специалист по исляма и по силата на това няма необходимата подготовка за по-задълбочено навлизане в мюсюлманската религиозно-политическа доктрина. Александър Александров е политолог, опиращ се на разнообразни източници, множество от които са част от общодостъпната в интернет медийна среда. И все пак, въпреки че е политолог, в бъдеще дисертантът би могъл да обърне по-голямо внимание на научната прецизност и базисните изисквания към един академично издържан текст по теми, отнасящи се до исляма и ислямизма, като задълбочи своите знания и умения, запознавайки се с по-релевантна и специализирана научна литература. Лесно достъпните онлайн „медийно-анализаторски“ текстове, към каквито в настоящата дисертация има прекалено чести препратки, биха могли да се използват, но по-скоро като „терен“ и свидетелства за дискурсни позиции „за“ или „против“ даден аргумент.

От друга страна, намирам, че дисертацията ще бъде полезна за онези български политолози, които се интересуват не толкова от ислямския и културно-историческия аспекти на проблематиката, колкото от социалните и икономическите измерения на проблемите в Пакистан и Южна Азия. Александър Александров съумява да очертае синтеза между разнородни фактори, взаимодействието между които създава в Пакистан специфична политическа култура, доминирана от исляма в различна степен през отделните периоди от съвременната история. В този смисъл се надявам авторът да не загърбва темата, с която се е захванал по време на докторантурата си, а да използва навлизането си в нея за целите и на бъдещата си изследователска работа. При по-нататъшно задълбочаване в ислямската проблематика, неговата добрата обща подготовка в областта на политическите науки би могла да обогати интердисциплинарно работата на историци, арабисти или ислямовеци, които, имайки различна професионална подготовка, ще могат да погледнат на някои въпроси от различен ъгъл.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Представеният за защита труд като цяло отговаря на голяма част от основните академични изисквания за изготвянето на дисертация за придобиване на научната и образователната степен „доктор“. Ето защо, въпреки отправените критични бележки към съдържанието и научния апарат, които се отнасят към съществени, но не и непоправими в бъдеще сериозни недостатъци на текста, общата ми оценка е положителна. С оглед на това, както и въз основа на гореизложеното, препоръчвам на журито да присъди на Александър Николаев Александров научната и образователната степен „доктор“ по професионално направление 3.3. Политически науки.

София, 28 август 2020 г.

Рецензент:

/проф. д-р Симеон Евстатиев/